

ERDEI KLÁRA

Francia kálvinista meditációk a XVI. század végén
/Ecsedi Báthori István meditáció-modelljeinek
kérdéséhez/

Ecsedi Báthori István kéziratban fennmaradt prózai munkái közül kétségtelenül vallásos-szubjektív, bűnbánó meditációi a legértékesebbek,¹ e művével előkelő helyet foglal el a magyar reneszánsz próza történetében, fejlődésében. Erőtéljes, feszült művészi, ritmikus prózája lírai telítettségű, az ószövetségi próféták erős képekben gazdag, ódon veretű hangjára emlékeztet. Ha elhamarkodott s talán túlzó is lenne a magyar próza Balassijának tekinteni, helye mindenképpen az elsők között van. De talán ennél is fontosabb, hogy e meditációk - mely műfaj tág kereteket biztosított a szubjektum megnyilatkozására - a prózában a XVI. sz.-ban bontakozó én-irodalom első megnyilvánulásai közé tartoznak.

A meditáció intenzív, személyes devóciós gyakorlat terméke, írott formájában vallásos műfaj, a Biblia valamely textusához lazán kapcsolódó elmélkedés Isten megismerésére, melyhez az ember önmaga megismerésén keresztül juthat. Legfőbb jellemzője líra és didaktikum ellentmondásos kettőssége: egyrészt személyes, individuális tartalmakat hordoz, önvizsgálatot s a hittételek érzelmi közelítését, másrészt teológiai problémák tárgyalását, így egyéni érzelmek és tradicionális hit különös keveréke, bonyolult kölcsönhatásának eredménye.

Báthori elmélkedései e műfaji modell egyfajta realizációi.² Ha magyarországi előzményeit, megfelelőit nézzük, nemigen találunk a XVI. sz.-ban hasonló műveket, így irodalmi megfelelőit a határokon túli pietikus irodalomban kell keresnünk.

A meditáció poétikájának kialakulása az egyházatyákig nyúlik vissza, közös ősnek Ágoston "Enarration in psalmos"-át tekintik, s ehhez csatolhatjuk a XVI. században még augusztinuszi műnek tartott és igen népszerű Meditációkat, melyet valójában Jean de Fécamps³ írt a XI. sz.-ban, teljesen az egyházatyák szellemében. A középkorban virágzó meditáció-irodalom abba az egész kereszténységen végighúzódó vonulatba illeszkedik, mely a vallás szokványos formáit akarta elmélyíteni, közelebb

hozni a hívőkhöz. A misztikus, devocionális áramlatokban egyaránt jelentkezett a szélesebb rétegek igénye a mindenki által elérhető, emberközeli, bensőséges vallásosságra. Ezt az emberi vallást hozzák közel a Mária, Jézus életével, passiójával foglalkozó meditációk (gondoljunk pl. Szt. Bonaventura meditációira), melyek segítenek érzelmileg azonosulni a szenvedő Krisztussal, s ez az együttsszenvedés hozhatta meg az üdvözülést.

A meditáció valóban irodalmi műfajjá azonban csak a XVI. sz. végére válik, (mindaddig nem különült el írott formája a közvetlen gyakorlattól), Théodore de Bèze és a hatására kialakuló kálvinista iskola műveiben, melyek - noha a hagyományokra épülnek - új, sajátos karakterükkel a meditáció megújulását hozzák.

Báthori elmélkedései nem általában a meditáció-irodalom Ágostontól huzódó áramába kapcsolódnak, hanem közvetlenül a Béza-féle modellhez, ezzel egyidőben születnek s azonos szinten. Béza magyarországi recepciója köztudottan igen jelentős volt az egyházi irodalomban, a zsoldárirodalomban, meditációinak hatása azonban eddig nem volt ismeretes.

A reformátor új arca rajzolódik ki ezekben az elmélkedésekben, nem a Kálvin útját folytató szigorú és harcos miniszteré s a puritán, szelíd zsoldárfordítóé, mely a Béza szakirodalomban közismert.

E francia nyelvű meditációs iskola feltárása sem történt meg. Ha Báthorira nem is e meditációk hatottak közvetlenül, az analógia nyilvánvaló. Közös volt az igény az új hittételek érzelmi befogadására, s a meditációk programja már Béza hitvallásában⁴ megfogalmazódik, s az 1562. évi tarcali és 1563. évi tordai zsinat általánosan elterjedt hitvallása Béza műve alapján készült.⁵ Ezért foglalkozunk e dolgozatban a francia kálvinista meditációkkal - Báthori elmélkedéseinek jobb közelítése érdekében és ürügyén.

.□.

A XV. században, a reformáció előestéjén felerősödött az igény a személyes devócióra. Így jellemzi ezt a kort Jean Delumeau "La civilisation de la Renaissance" c. művében: "Individuálisabb vallás: a reformációt megelőző két évszázadban ez

az igény az egyén bűnösségének új érzését is jelentette. A ké-
tely eluralkodik a tudatokon, mint addig még sohasem... A kor
nyomoruságai - pestisjárványok, háborúk, éhínség, a török előre-
törése, melyet az Angelus naponkénti recitálásával próbáltak
fékezni, a nagy egyházszakadás botránya - pánikhangulatot te-
remtettek. Ennyi csapás csak Isten büntetése lehetett."⁶ A vi-
lágvége hangulatban megszaaporodtak a gyóntató kézikönyvek, ars
moriendik, bűnbocsátó cédulák. Az embereken önkínzó bűntudat-
érzés uralkodott el, a gyónás nem adott feloldozást, biztos
hitet az üdvözülésben. Az individualista pietas következtében
mindenki egyedül állt Isten előtt bűnősként, így még mérhetet-
lenebbé vált a távolság az ember nyomorusága és Isten nagysága
között. A konfesszió problémájának előtérbe kerülését bizonyítja
a hét penitencia zsoltár népszerűsége. Semmi sem oly ismert
akkor az Írásból, mint Dávid bűnbánó énekei. Gondoljunk csak
Era mus gunyolódásaira a Balgaság dicséretében, vagy Rabelais-
ra:

"[Frère Jean] «Je vous supplie, commençons, vous et moy,
les sept pseaulmes pour veoir si tantost ne serez endormy ..»
Commencant le premier pseaulme, sus le ponict de Beati quorum
s'endormirent et l'un et l'autre."⁷

A reformáció küszöbén a század kollektív szorongása deval-
válta az egyházi szentségeket, számtalan nyugtalanító kérdést
halmozott fel, - a válasz nem késztetett sokáig.

Két válasz is született: protestáns és ellenreformációs,
vagy inkább katolikus reformáció, ezek közül mi most csak az
első vizsgáljuk, noha mindkettő jelentős változásokat hozott
a meditáció poétikájában.⁸

A reformáció által a Bibliára irányított figyelem az ere-
deti szöveg olvasásához vezet, így a rajta való elmélkedéshez is.
A predesztináció tana és a bűnvallás szentségének eltörlése pe-
dig a penitencia kérdéséhez. Reformáció és ellenreformáció har-
cának talán ez a legközpontibb, vízvázlatzó problémája, mely
központi szerepet kaphat a személyes, önvizsgáló, tehát bűnval-
ló meditációkban.

Kálvin válasza - noha nem irt meditációkat - mégis meghatározó, fordulópont jelentőségű az őt követő meditációs irodalomra gyakorolt hatásával, hozzá kell mérni a későbbi fejlődést, eltéréseket egyaránt.

Kálvin gondolatrendszerének alapvető kategóriája a penitencia.

"Nem ok nélkül foglaltat az Evangeliumnac egész summája a penitentia tartásba, és az bűnöknek megbocznattyába."²

Az új büntudatérzés teljes értékű, adekvát kifejeződése - tehát irodalmi, érzelmi, s nemcsak racionális - azonban szerintünk még nem születik meg nála. Számára a Miatyánk s Dávid zsoltárai örök érvényű s elegendő példa az imára, az "Istennel való közbeszélléshez". Személyes vallomásokra ösztönzés helyett száraz sémát, formulát ad az imára, mely két részből áll: 1. önvizsgálatból, bűneink beismeréséből az ágostoni program szerint (Isten megismerése önmagunkon keresztül), 2. a hitvallásból, Isten kegyelmébe vetett hit vallásából.

"...az Poenitenciát két tzikkelyekben mondóc állani: Tudni illic, az Testnek megölésében, és az Léleknek megelevenítésében."¹⁰

A zsoltárok rendkívül fontosak Kálvin számára mint imaformák, penitenciaformák. Fontosságukat újra és újra indokolja.

"J'ay accoustumé de nommer ce livre une anatomie de toutes les parties de l'ame, pource qu'il n'y a affection en l'homme laquelle ne soit ici représentée comme en un miroir. Mesme, pour mieux dire, le S. Esprit a yci pourtrait au vif toutes les douleurs, tristesses, craintes, doutes, esperances, sollicitudes, perplexitez, voire jusqu' aux emotions confuses desquelles les esprit des hommes ont accoustumé d'estre agitez..."¹¹

"Les Pseaumes bien médités nous contraignent d'entrer en examen de ce que nous tenons comme ensevely."¹²

Ismerjük Kálvin szerepét a hugenotta zsoltárkönyv létrehozásában, sőt ő maga is próbálkozott öt psalmus fordításával,¹³ 1557-ben publikálta zsoltárkommentárjait: Commentarius in librum psalmorum. A kommentárok az ágostoni hagyományt (Enarratio)

követik formailag és tartalmilag egyaránt. Feladatuk a zsoltárok sorainak szoros filológiai, szövegtani és teológiai magyarázata, megértetése.

Kálvin saját feladatát így határozza meg:

"De ma part, en me conformant à la façon que Dieu a ici tenue, je m'efforcerais de suivre en bref le vrai fil du texte, et, sans insister à longues exhortations, je mettrai peine seulement de mâcher, comme on dit, les mots de David, afin qu'on les puisse digérer. Pour ce faire, j'ai délibéré par la grâce de Dieu d'achever un huitain en chacun sermon, et me restreindre tellement qu'il soit aisé aux plus ignorants de reconnaître que je n'ai voulu sinon éclairer la simple substance du texte."¹⁴

Minden vallásos irodalom szerepéről mondja: [son rôle est] "la vraie et pure exposition de ce qui est écrit" ... "et à appliquer la Parole de Dieu à l'usage du peuple."¹⁵

Az írónak tehát nincs joga saját nevében szólni, csupán kifejezni azt, amit Isten diktál. Kálvin ellenezte és tiltotta a bibliai témát, hitigazságokat feldolgozó költészetet, az egyéni, laikus bibliamagyarázást. Hatalmas tekintélyével, hatásával magyarázható, hogy a teológiai műveket nem számítva a korai francia protestáns irodalmat az udvari költemények (navarrai udvar), majd a vallásháborúk idején a harcos, elkötelezett művek jelentették. Még az 1578-ban összeállt Saint-Foy-i zsinat is ezt az elvet képviselte rendeleteiben:

"Ceux qui mettent la main à la plume pour écrire les histoires de l'Écriture Sainte en vers seront avertis de n'y mêler pas de fables poétiques, et de n'attribuer pas à Dieu les noms des fausses divinités, et de n'ajouter ni retrancher aucune chose de l'Écriture, mais de s'en tenir aux propres termes du Texte Sacré."¹⁶

Kálvin viszonya az irodalomhoz azonban ennél bonyolultabb, ellentmondásosabb. Hiszen a Biblia önálló, új értelmezésére (bármennyire is törekedett később a kanonizálására) saját maga nyújtott példát az Intitucióval. Az emberi gyengeségről, a

látszat-világ és a szellemi igazságok ellentétéről, a bűnök önkínzó beismerésének szükségességéről, a kegyelem bizonytalan voltáról szóló tanai, s az ezekből fakadó szorongás szinte "predestinálódtak" a költői kifejeződésre.

Kálvin poétikai-stilisztikai elveit vizsgálva hasonló el-
lentmondásokra bukkanunk. Hiszen az ékesszólásról mindig elis-
merően nyilatkozik: "Vrai est, que l'éloquence est un don de
Dieu."¹⁷ Az általa alapított genfi akadémián is fontosnak tart-
ja a szép stílus oktatását. Eszménye azonban a Biblia nyelvének
puritán egyszerűsége.¹⁸ Még a dávidi zsoltárok "tulkapásait"
is megbírálja, ahol úgy érzi, hogy az érzelmek tulzott hang-
sulyt kapnak.

"«J'ay ahenné en mon gémissment, je baigne ma couche
toutes les nuits et trempe mon lit de mes larmes.»"¹⁹ Combien
que ces façons de parler soyent hyperboliques, c'est-à-dire,
comme excessives et passant mesure, il ne faut pas penser toutes-
fois que David amplifie sa tristesse à la façon des Poètes, mais
il declare vraiment et simplement combien elle a esté dure et
amere."²⁰

"...il est besoin que l'ardeur de prier soit enflammée en
nous par angoisse et grande detresse... il faut rejeter loin
toutes cures estranges, par lesquelles l'entendement soit trans-
porté cà et là, et estant retiré du ciel soit déprimé et abaissé
en terre... il ne doit rien apporter devant la face du Seigneur
de ce que nostre raison folle et aveuglée a accoustumé de son-
ger..."²¹

Ez a poétikai felfogás határozza meg Kálvin életében az e-
gész protestáns költészetet, adja meg a hugenotta zsoltárfordí-
tások szigorú puritán és sötét alaptónusát, a parafrázisok szü-
kösségét, egyszerűségét.

Kálvin tanításai tehát messze állnak a meditációk szubjektív
gondolatvilágától, bár a kiindulópont közös: a Biblia és a
személyes büntudat, vallásosság. Fellépését követő időszakban
az új büntudatérzés másik, érzelmi, introvertált oldala közeli-
tése is megszületik a protestáns irodalomban, s ebben a meditá-
ciók jelentős szerepet játszanak.

A harcos művek és a szigorú racionális, objektív bibliamagyarázatok nem elégíthették ki a prereformációval, sőt már a devotio moderna áramlatával kezdődő igényt az individuális valóságosságra, az új hit, világkép érzelmi közelítésére. A hiányérzetet erősítette a végeláthatatlannak tűnő vallásháború, az egyre kuszább felekezeti-politikai hovatartozások bonyolultsága, a harcokba való belefáradás, kiábrándulás. Az élesedő ellentmondások megértésére a ráció már nem bizonyult elégnek. Az 1750-es évektől fokozatos laicizálódás indul meg,²² s ekkor születik meg a protestáns irodalom harmadik fázisa, egy befelé forduló, személyes liraiságú vallásos költészet és próza.

E fejlődés talán a legszembetűnőbben a zsoltárfordításokon, a kor legnépszerűbb s leginkább reflektorfényben álló műfaján mérhető le. Az egykor véglegesnek tekintett Marot-féle zsoltárfordítások funkcionális puritánsága már nem kielégítő, a felvirágzó parafrázis-irodalom – bár hűen őrzi a kálvini teológia tanait – egyre távolodik a zsoltártól, fokozatosan önállósul, a teológiai célokra túl irodalmi ambíciókkal telítődik. Már nem csupán más szavakkal magyarázzák az eredeti szöveget, a zsoltár új megformálást nyer, a kor és a szerző képére formálódik. A didaktikum helyére a líra, a hűség principiuma helyére a kifejezés vágya lép.²³

A protestáns íróknak példát és indítást Théodore de Bèze, Kálvin utódja és életművének folytatója szolgáltatott. Bèze maga is ezt az utat járja be a psaltérium befejezésétől meditációi kiadásáig, befejezi Kálvin megkezdett lépését, megszületik a válasz második fele is: az új hit, új életérzés teljes, értelmi és érzelmi kifejeződése – irodalmi formában.

Béza a Marot által kihagyott psalmusok fordítását 1561. körül fejezte be. Ez a munka számára inkább teológiai, mint irodalmi problémát jelentett, e célnak rendelték alá az esztétikai kérdések, egyetlen célja a kifejezés világossága, közérthetősége, a sorok minél pontosabb és tömörebb visszaadása volt.

A fordítás megjelenése után azonban továbbra is foglalkoztatták a zsoltárok, 1566-ban latin lírai metrumokban teszi őket

közzé - itt tehát már poétikai szempontok jelennek meg -, 1579 márciusában pedig hatalmas vállalkozása lát napvilágot Henri Estiennél: *À Psalmorum Davidis et aliorum prophetarum libri quinque*. Ebben a kiadványban Béza a 150 zsoltár mindegyike előtt argumentumokat, utánuk pedig parafrázisukat és interpretációjukat adja. 1581-ben Jacques Berjonnál ugyanez a kötet megjelenik "vulgáris", francia nyelven is, ami a nagy sikert és kereksétséget bizonyítja. Ez a kiadás még az előbbinél is teljesebb: a zsoltároknak itt latin metrumos francia fordítását, használati módját és prózai szövegét is mellékelik.

Már a kötet tartalmának ismertetése is mutatja, mennyire eltávolodott Béza ekkorra Kálvin szűken vett bibliamagyarázásától. 1581-ben még egy műve jelent meg Bézának: *Chrestiennes Méditations*²⁴ - prózai meditációk a hét penitencia zsoltárról. Miért nem csatolta e meditációkat a szintén ez évben megjelent francia nyelvű nagy psaltériumához? Béza valószínűleg érezte, hogy új minőség, új, másfajta irodalom született meg e meditációkban, a zsoltároktól függetlenedett, önálló műfaj. Fordításaitól a meditációkhoz vezető úton Béza a költőietlen költészet felől elérkezett a költői prózához.

E meditációk hosszú évek eredményeként születtek meg, ahogy ezt ajánlásában maga is írja, már a zsoltárok fordítása közben fogalmazódott meg benne a gondolat, de nem véletlen, hogy még husz évet várt a kiadás, s csak Kálvin halála után, a laicizálódás első éveiben jelentek meg.

"...il y a quelque temps qu'après m'estre employé à la traduction et exposition d'iceux je me suis mis aussi à esbaucher quelques meditations sur ce subject ayant choisi, comme pour un essay, les sept Psalmes pieçà nommez penitentialux pour estre lors spécialement dediez à ceux lesquels après avoir satisfait à la pénitence publique et canonique, estoient r'alliez au corps de l'Eglise: le tout pour mon instruction et consolation particuliere. Et depuis encores ayant esté réquis d'une grande et vertueuse Princesse²⁵ de luy dresser quelque formulaire de prieres,..."²⁶

Bár itt Béza azt vallja, hogy saját épülésére és vigaszára írta a meditációkat, valójában sokkal fontosabb célja volt vele. A hét penitencia zsoltár választásával a kálvinizmus központi problémájának, a bűn-feloldozás teológiai, de ugyanakkor emberi-érzelmi közelítését adja. Műfaj és funkció kitűnő egymásratalálása történik meg itt, hiszen a meditáció fő jellemzője didaktikum és liraiság együttélése.

Amellett, hogy - mint már a zsoltárokból - kísérletet tett egy kálvinista esztétika gyakorlati megvalósítására a Pléiade "pogány" költészetével szemben, fő célja az volt, amint Mario Richter megállapítja,²⁷ hogy a gyónás szentségének eltörlése miatti tanácsstalanságban példát mutasson a híveknek az új, egyéni konfesszióra, melyről így ír:

"Quant à la confession, nous en trouvons cinq especes, que nous enseignons et pratiquons songneusement selon la parole de Dieu: non pas pour y chercher remission de nos pechez, mais comme fruits et effects du vray sentiment de nos pechez.

La première est publique de toute l'Eglise envers Dieu, lors qu'elle s'assemble ordinairement pour ouïr la predication...

La seconde est d'un chaucun particulier ordinairement respendant son coeur devant Dieu pour luy demander pardon...

La troisieme est, quand un pecheur extraordinairement touché d'un vray zele de Dieu, vient jusqu'à confesser hautement sa misere, et la misericorde de Dieu envers luy, à l'exemple de David.

La quatrieme est particuliere, ascavoir quand un pecheur requerant consolation et assurance de son salut, s'adresse à son prochain et sur tout à son Pasteur...

La cinquieme est, quand un pecheur se reconcilie à celuy qu'il a offencé..."²⁸

Béza maga hét meditációjában a második és a harmadik fajta /LI. zsoltárról/ konfesszióra ad mintát - saját vallomásával, példájával:

"Et quel meilleur exemple de tout ceci scauroit-on choisir que moy-mesme? Aussi le veux-je publier afin que je serve de miroir ou patron aux autres..."²⁹

Béza azonban önmagáról vallva is a tanító szerepét vállalja, hangja a kollektív panaszoké. S mintát ad a közösség nevében írt zsoltármeditációra is. A CII. psalmusról szóló elmélkedés az üldözött kiválasztottak közösségének, a hugenottáknak siralma.

Béza meditációi, ahogy ő maga is érezte, egyrészt a műfaj másrészt a kálvinista teológiai irodalom megújulását jelentették. Hogy ujitása jelentőségét értékelhessük, vizsgáljuk meg, mennyiben kapcsolódik a meditáció hagyományaihoz, s mi az az új minőség, melyet meditációi hoznak.

A meditáció mint műfaj fő kritériumai adottak voltak számára, ezt át is veszi, kitűnően használva fel az új tartalom kifejezésére. Így bibliai textushoz kapcsolódik, noha csak lazán illeszkedve, s a Biblia szavain keresztül Isten előtt folyik a monolog önmaga és Isten megismerésére. Jellemzi a didaktikum és érzelmek kettőssége, s ennek megfelelően az absztrakt és konkrét stilusszintek váltakozása.

A meditáció történetét tekintve Béza műve különösen akkor tűnik újnak, ha a középkori meditációkkal, pl. Bonaventura s a hasonló Krisztus passió vagy Mária és a gyermek Jézus meditációkkal vetjük össze. A középkor teljesen kiiktatódik, negatívodik számára.

Béza a középkori tradíciók folytatása helyett az első meditációkhoz, Ágostonhoz nyult vissza. Még hozzá mindkét "ágostoni" műhöz: az Enarratio és a Jean de Fécamps által íródott meditációk összeolvadása történik meg nála. Az Enarratio, miként a kálvinista szövegmagyarázatok, sorról sorra veszi a zsoltárokat, így halad Béza is, noha nagyon eltávolodva, a zsoltár mentén. Jóval jelentősebb a pseudo-ágostoni mű hatása, mely ugyan nem kapcsolódik bibliai textushoz - s itt hat az Enarratio - de melynek módszerei sok hasonlóságot mutatnak Bézáéval. Mindkét mű alaptémája Isten nagysága és az ember gyarló bűnössége közötti ellentét, a bűn teológiájának személyes átéltségű kifejezése, sőt Bézánál a bűn problémája még inkább előtérbe kerül. A módszer is közös: az ember az önvizsgálat, konfesszió

által ismeri meg Istent, emeli fel lelkét hozzá, valósítja meg a közvetlen kapcsolatot. Az ágostoni meditációk stílusa is hatott Bézára, kinek e művében előző munkáihoz képest megsza-
porodnak a retorikai alakzatok, melyeknek rendeltetése a devo-
cionális érzelmek fokozása. Figyeljük meg, milyen hasonló a kér-
dések halmozásának, az ellentéteknek alkalmazása:

Jean de Fécamps: "Cependant je crie vers vous, Seigneur, et
vous ne m'écoutez pas, je m'afflige de douleur, et vous ne me
consolez point. Que diray-je, ou que feray-je, miserable que
je suis?... Où pretendois-je aller, et où suis-je arrivé? Où
suis-je maintenant, et où ne suis-je point? A qui aspirois-je
de parvenir, et quels sont les pechez dans lesquels je soupire
aujourd'hui? Je cherchois le bien, et la tempeste s'est élevée
sur moy. Je suis sur le point de mourir, et IESVS n'est point
avec moi...Seigneur JESVS, où sont vos anciennes miséricordes?"³⁰
Théodore de Bèze: "...où iray-je donc? que diray-je? que feray-
je? j'iray droit à toy, ô Eternel, car que me servira-il de fuir
devant celuy qui est partout? Qui me pourroit cacher devant
celuy qui void mesmes qui n'est point?"³¹

Természetesen számos eltérést is találunk a két mű között,
hiszen Béza célja nem az egyszerű imitáció volt. Béza meditáci-
óinak világképe komorabb, mint a pseudo-ágostoni világkép.

Ha a középkor ki is iktatódik az előzmények keresésénél
(bár nem teljesen, mivel az ágostoni hagyomány él itt is to-
vább), a középkor vége, a prereformáció gondolatvilága előlege-
zi Bézát, hisz az itt születő igényekre ad választ Kálvint ki-
egésztően. Erazmus már az intellektuálisabb, ágostoni meditá-
ciót állítja szembe a középkor gyakorlatával,³² s Savonarola
egyéni, szubjektív hangú és személyes hitelű meditációiban³³
már felmerül a hit általi üdvözülés, mint a bűn problematiká-
jának megoldása.

Bármennyire kapcsolódik is Béza a meditáció hagyományaihoz
és használja fel kialakult formai jellemzőit, műve mindenképp
a műfaj megújulását jelenti. A középkori Krisztus és Mária me-
ditációk, esti és reggeli elmélkedések helyett, melyek tovább

élnek a katolikusoknál felerősödve a loyolai lelkigyakorlatokban, a protestáns meditáció Bézától kezdve összefonódik a zsoltárokkal, s főként a bűnbánó zsoltárokkal. Alaptémájukká válik az önvizsgálat, a bűnös lélek gyötrelmeinek s fohászkodásainak kifejezése. A meditáció műfaja tág keretet biztosított az egyén s a kor konkrét problémái beáramlásának a zsoltár ürügyén, inkább mint a parafrázis, - így a meditációk egyre inkább az örök bibliai témák mellett aktuális mondanivalóval telítődtek. A kálvinista önvizsgálat találkozott a vallásháborúk válságából eredő befeléfordulással; a zsoltár soraiban, Izrael népének szenvedéseiben és Dávid panaszaiban a hugenották saját sorsukra ismertek. A meditáció kettős, objektív-szubjektív világot összeolvasztó jellege igen alkalmas volt az antitetikus világkép, az új büntudatérzés kifejezésére.

Béza meditációi a kálvinista esztétikai törekvésekben is új fázist jelentettek: teológiai szintről irodalmi szintre helyeződik át bennük a Biblia értelmezése. Béza tudatosan törekedett egy új, a kálvini szellemnek megfelelő esztétikai rendszer megalkotására, mely egyaránt távol áll a Pléiade arisztokratikus-paganizáló stílusától és a retorikusok mesterkéeltségétől; mely az új etikai értékeknek megfelelően visszafogott és szigorú, néha darabos és száraz, de közel hozza a Bibliát és széles tömegekhez, az egyszerű emberekhez is szól.³⁴

A meditációk nagy teret biztosítottak a stiluskisérleteknek, a zsoltárok lírai hangvétele szabad fejlődést talál a költői prózában, kiszabadulva a metrum és a rim kényszere alól. Béza a navarrai udvarban "divatozó" "style coupée" szigorú, erőteljes prózáját ötvözte a bibliai hangvétellel, iskolát teremtvé az őt követő meditáció írók számára.³⁵

Béza tehát modellt ad a meditációra, melyet mindenki ön-maga számára realizálhat. Nézzünk meg egy ilyent: Méditation sur le VIe commençant Domine ne etc...

E meditáció fő jellemzője az ellentét. Ez szervezi mélystruktúrájától egészen a stilisztikai szintig.

A VI. zsoltár két nagy részre osztható. Az első részben

/1-8. vszk./ a betegség leírása, panaszok, a nyomoruságos állapot bemutatása váltakozik a segítségkéréssel. A második rész /9-11. vszk./ épp ellenkezőleg az ujjongó öröm kifejeződése, hálaadás a meghallgatásért. Bézánál az ellentétpár aránya még jobban eltolódik a siralom felé, mivel konfessziót ír, az első részt bővíti, formálja át, ez az egész meditációnak 9/10-ed része.

A zsoltár bevezetéseként a bűnös bemutatását kapjuk, a testi fájdalmakon túl a gyarló lélek gyötrelmeinek leírását. Mig a zsoltár e szenvedésekért az ellenséget okolja, itt a bűnös önmagában látja az okot. A szenvedések legadekvátabb kifejezői a mondatok közötti s a mondatokon végighuzódó ellentétek, egyre képtelenebb paradoxonok, s egy kozmikus kép fény-árnyék kontrasztja.

"Helas, moy plus que miserable, assailli, pressé, outré de toutes parts, navré mortellement par ma conscience, percé d'outré en outré par le sentiment d'infinis forfaits, ne me restant plus que le profond abysme du desespoir... Si je regarde au ciel, j'y voy mon juge, le Soleil, ce grand oeil du monde... La nuit qui semble couvrir routes choses de ses tenebres, helas, que tesmoigne elle contre moy? ... La terre s'ennuye de soustenir une si malheureuse creature, et ouvre desjà la grande gueule de son abysme pour m'engloutir... La mort mesme se recule de moy pour me donner au moins quelque privation de douleur à ce tant miserable corps en le ruinant. Quant aux hommes, ou ils me sont ennemis, ou amis sans puissance de me donner remede..."³⁶

E bevezető után idézi a zsoltár első versszakát, több szó szerinti idézetet azonban nem találunk az első részben. Ezt követi a penitenciavallás oka, értelme, illusztráció a kálvinista bünfelfogásról, a bűn öngyötrő beismerésének, vállalásának, az alázatnak szükségességéről.

"O Dieu qui as dit que le moyen de n'estre point jugé est de se juger soy-mesmes, voici ce malheureux qui cognoit devant toy et tes Anges, devant le ciel, devant la terre, que la moindre ^{que} faute entre un million est plus digne de ta colere..."³⁷

A racionális érvelést heves, Istent ostromló segítségkérés váltja fel. Az előbb nyugodt, hosszú mondatokat, érvelő párhuzamokat türelmetlen, szaggatott kérdések, újabb ellentétek követik, dialógus, vita alakul ki Isten és a kegyelmet kérő között. Majd újabb hangváltás, a heves ostromba belefáradva ismét panaszait sorolja. Jól mutatja a meditáció kettős technikáját a zsoltár ágy-képének kibontása.

Béza egyrészt bővíti a bűn újabb didaktikus értelmezésével, másrészt az éjjeli siralmakon át megjelenik a múlt, személyes hitellel:

"...considere ce povre pecheur changé, condamnant ce qu'il a longuement approuvé, voire se jugeant soy-mesmes, qui est le vray moyen de n'estre point jugé par toy... Je me suis longuement endormi en tant de mal-heureux plaisirs, maintenant à force de gemir je n'en puis plus. O nuicts tesmoings de mille pensees tres mal pensees et de ce qui s'en est ensuivi, soyez maintenant tesmoings de mes regrets: et toy mon lict, lict jadis de repos tres-mal employé, sois trempé maintenant et noyé en mes larmes."³⁸

A zsoltárban itt következne a boldog ujjongás, a kegyelem. Béza azonban érzi, hogy a szakadás túl nagy, a váltás túl hirtelen, ezért a kegyelem érzéséig rövid átvezetést alkalmaz, melyben újra kételyei, kérdései jelentkeznek.

A hálaadás nagyon rövid, talán mert ehhez nem kellett példát adni, hiszen bármely zsoltár alkalmas e célra. Itt sem idézi a zsoltár szavait, de ez a rész inkább parafrázisra emlékeztet.

"...l'Eternel a exaucé mes prieres: l'Eternel poursuivra d'escouter mes supplications, et par consequent tous mes ennemis, qui ont esté si outrecuidez, s'en vont confus, je les voy desjà tout esperdus, force leur sera de quitter leur malheureuse entreprinse à leur grande honte, changement d'autant plus admirable qu'il aura esté soudain et non attendu."³⁹

Több ez a meditáció, mint bibliamagyarázat, didaktikus célja ellenére is lirai, bár liraisága nem személyes, hanem névte-

len, kollektív imákra emlékeztető, megtartja a zsoltárok hangját. Mégsem pusztá parafrázis, de teljesen nem térhet el az eredeti szövegtől, hisz mintát ad. Csirájában már fellelhetők a későbbi fejlődés vonalai. Három irányban tágitja Béza a zsoltár gondolatmenetét: az önvizsgálat, állapotleírás; a hitigazságok tárgyalása és a dicsőítés felé.

Béza számára a meditáció műfaja magas stilisztikai szintet képviselt, stilusa gazdag retorikai alakzatokban, figurákban, főként a kérdések, felkiáltások, fokozás, hyperbola gyakoriak, melyek az érzelmi fűtöttséget fokozzák és nem engedik, hogy száraz magyarázatba forduljon, az érzelmi elem túlnő az intellektuális üzeneten. Az ellentéteket és paradoxonokat csak ezzel a hittel, érzelmi töltéssel lehetett leküzdeni, lehetett rajtuk felülemelkedni. A meditációk ellenpontosozásos stílusán keresztül Béza belső igazságát realizálta, objektíválta, a bűn alapvető problémáján át a világ antitetikus, sokszor paradoxonnak tűnő vízióját fejezte ki.

Meditációi korigényt elégitettek ki, így nagy sikert értek el. 1582-ben újabb kiadása jelent meg, sőt kalózkiadása is létezett. 1582-ben már angolul is kiadták Londonban, John Stubbe fordításában. Béza meditációi iskolát teremtettek, hatása nemcsak a protestáns, de a katolikus devocionális irodalomra is igen jelentős volt. Példája nyomán a nyolcvanas, kilencvenes években sorra jelentek meg a meditációk. Ez a tény érdekes eszmei-műfaji-izlés homogenitást sejtet; e néhány év alatt keletkezett művek megírására-olvasására való igény irodalomszociológiai figyelemre méltó jelenség.

A protestánsoknál a meditáció az egyik "legdivatosabb" műfajjá vált - először Genfben, Béza környezetében, majd a navarrai udvarban s a IV. Henrik, akkor még III. Navarrai Henrik által alapított akadémián, mind a teológusok, mind később a laikusok körében.

Nagy számukra magyarázat lehet az a kedvező fogadtatás, melyben Henrik és udvara részesítette őket, és épp emiatt kell résen lennünk az egyéni hév és az akadémiai helyekre kacsintó,

az udvarnak szóló buzgóság szétválasztásánál. De a mélyebb okok a francia társadalom századvégi válságában gyökereznek, a meditációkban a vallásháborúkba belefáradt protestáns lelkivilága fejeződik ki. A Biblia, az Ószövetség megélt élmény a hugenották tudatában, közeli és reális a Dávid-Henrik, Izrael népe és a hugenották közötti párhuzam, a zsoltárok az önkifejezés természetes eszközei számunkra.

Megpróbáltuk rekonstruálni a századvég protestáns meditációirodalmát, a protestánsoknál kialakult meditációs típusok szerint csoportosítva a műveket, a csoportokon belül a kronológiai sorrendet alkalmazva.⁴⁰

1. Bűnbánó zsoltárhoz kapcsolódó

1.a. Eredeti, próza:

- Beze, Théodore: Chrestiennes Méditations sur huict pseumes du prophete David. Composées et nouvellement mises en lumiere par Theodore de Besze. Genf, 1581, Jacques Berjon.
Uj kiad.: 1582, 1583.
- La Roche-Chandieu, Antoine de: Méditation sur le Psalme XXXII, Traduites de Latin en François... Ont esté aussi adjoutez cinquante octonaires sur la vanité du monde, par A. Zamariel [Chandieu]. Genf, 1583, J. Laimairie.
Uj kiad.: 1599.
- Duplessis Mornay, Philippe de: Discours de la Vie et de la Mort... Auquel sont adjoustées les méditations de J. Savonarole sur les Pseumes traduits par iceluy de Mornay. Paris, 1584, Guillaume Auvray.
Uj kiad.: 1585, 1597, 1604.

Meditations Chrestiennes sur les Pseumes VI, XXV, XXX & XXXII. par Philippe de Mornay... Plus sur le Pseume CXXVII par Pierre de Pelisson P. La Rochelle, 1586, Pierre Haultin.

Meditations chrestiennes sur quatre Pseumes du Prophete David: composees par Philippe de Mornay, seigneur du Plessis Marly. Meditations sur le Pseume CXXVII. par

Pierre Pelisson. Meditation sur le Pseaume LI traduite du Latin de Jerosme Savonarole par S. G. S. [Simon Goulart Senlisien]. Genf, 1591, Jacques Chouet.

Meditation chrestiennes sur plusieurs Pseaumes composees par Philippe de Mornay seigneur du Plessis Marly. Paris, 1596, Guillaume Auvray et Nicolas de Louvain. Uj kiad.: 1597.

Discours et meditations chrestiennes par Philippe de Mornay, ... Saumur, 1605, Thomas. Portau. Uj kiad.: 1609, 1610, 1611.

- Meditation sur le Psalme Cent-un. Au Roy. La Rochelle, 1594, Jérôme Haultin.
- Meditation sur le Psalme Cent-Trante. La Rochelle, 1594, Jérôme Haultin.

1.b. Eredeti, verses:

- -

1.c. Fordítás, próza:

Goulart, Simon - Savonarole, Jérôme: Traduction de la Méditation de Savonarole sur le Pseaume LI.
in: Meditations chrestiennes sur quatre Pseaumes du Prophete David: Composees par Philippe de Mornay...
Genf, 1591, Jacques Chouet.

2. Zsoltárhoz kapcsolódó

2.a. Eredeti próza:

- Pelisson, Pierre: Meditation sur le Pseaume CXXVII.
in: Meditations chrestiennes sur quatre Pseaumes du Prophete David: Composes par Philippe de Mornay...
La Rochelle, 1586, Pierre Haultin.
Uj kiad.: 1591.
- Sponde, Jean de: Méditations sur les Pseaumes XIII ou LIII, XLVII, L. & LXII... avec un Essay de quelques Poemes Chrestiens. La Rochelle, 1598.
- D'Aubigné, Agrippa: Meditations sur les Pseaumes. Genf, 1630, Pierre Aubert.

2.b. Eredeti, verses:

- Perrot, François: Poesies et Meditations chrestiennes sur le cent cinquante pseumes de David, accomodees a notre temps. Sedan, 1594, Abel Rivery.

2.c. Fordítás, próza:

- -

2.d. Fordítás, verses:

- -

3. Bibliához kapcsolódó:

3.a. Eredeti, próza:

- Toussain, Daniel: L'exercice de l'Ame fidele, assaovoir Prières et Méditations pour se consoler en toutes sortes d'afflictions. Francfort, 1582.
- Duplessis Mornay, Philippe de: Les Larmes de Philippe de Mornay sur la mort de son fils unique en latin et en françois avec des meditations sur les versets 11 et 12 du chap. III. des Proverbes. Saumur, 1609, Thomas Portau.
- Goulart, Simon: Meditation chrestienne, sur les paroles du Seigneur, au 18. ch. de S. Matth. v. 10. Genf, 1623, Paul Marceau.

3.b. Eredeti, verses:

- Mengin de Marisy, Roland: Meditations chrestiennes, tirees du Vieil & Nouveau Testament, et dressees en forme de quatrains, par noble Roland Mengin de Marisy. Genf, 1609, Jacob Stoer.
Uj kiad.: 1610.

3.c. Fordítás, próza:

- Jacques VI. Stuart - Gorris, François de: Meditation de Jacques VIe du nom, Roy d'Escosse, contenant une exposition familiere des 7.8.9.10. versets du 20. chap. de l'Apocalypse de S. Jean. Mise en François suyvant la copie... par Francois de Gorris . La Rochelle, 1589, Jérôme Haultin.

- Fox, John: Eicasmi seu Meditationes in Apocalysin S. Joannis Apostoli et evangelistae. Genf, 1596.

3.d. Fordítás, verses:

- - -

4. Egyéb

4.a. Eredeti, próza:

- Le voyage de Beth-el [par Jean de Focquembergues], avec les preparations, Prieres et Meditations, pour participer dignement à la Sainte Cène, par divers auteurs [Michel le Faucheur, Samuel Durant, Raimond Gaches, Pierre du Moulin]. Middlebourg, 1602, J. Parmentier.
- Goulart, Simon: XXV Meditation chrestiennes De L'Essence, des Noms, de la Nature & des Proprietez de Dieu: Recueillies des Théologiens par Simon Goulart Senlisien. Genf, 1607, Pierre et Jacques Chouet.
Uj kiad.: 1610.
- Drelincourt, Charles: Prieres et méditations pour se préparer à la communion. Charenton, 1621.
- Durant, Sébastien: Méditations pour les Églises réformées de France. Sedan, 1622, Jannon.

4.b. Eredeti, verses:

- Alizet, Benoit: La Calliope chrestienne, ou Recueil de Prières, Consolations et Meditations spirituelles. Genf, 1593, Gabriel Cartier.
Uj kiad.: 1596.

4.c. Fordítás, próza:

Jean de Val d'Esso /Valdés/ - Kerquifinen, C. D.: Les divines considérations et saintes méditations touchant ce qui est nécessaire pour la perfection de la vie chrétienne. Traduit par C. D. Kerquifinen. Lyon, 1601, Pierre Rigaud.

4. d. Fordítás, verses:

- -

A bibliográfiába bekerültek 1580-tól kb. 1630-ig bezárólag azok a meditációk, melyekről szövegük, referencia és - vagy - címük alapján el lehetett dönteni műfaji hovatartozásukat. Az időhatárok megszabása nem volt önkényes. Az induló dátumot az első protestáns meditáció, tehát Béza művének kiadása adta. Az 1580-1630. közötti periódus egy viszonylag nyugalmas időszakot jelentett, a vallásháborúk szünetét, a Mantes-i ediktumban kifejezésre jutó erőegyensúlyt. 1624-ben kiujultak a harcok, a hugenották újra fegyvert ragadtak XIII. Lajosnak a Béarne-ra mért csapása hatására, s egyre inkább hatalmukat, erejüket vesztik. Ez a hanyatlás jelentkezik a kálvinista irodalomban, így a meditáció-irodalomban is 1630 után nem beszélhetünk jelentős teljesítményekről. Az 1580- és 1630 között keletkezett meditációk tehát egységes, lezárt corpus alkotnak.

További válogatási szempont volt, hogy csak francia szerzők vagy fordítók munkáit, illetőleg Franciaországban és Genfben kiadott francia, esetleg latin nyelvű műveket vettünk fel, melyekről feltételezhető, hogy hatott a kor francia nyelvű vallásos irodalmára, devocionális gyakorlatára. Ezért kerültek be 1580 előtt keletkezett, kiadott, de 1580 után újra megjelent művek is, mivel új kiadásuk népszerűségüket, a kor igényét jelzi.

Természetesen nem állíthatjuk, hogy bibliográfiánk teljes, hiszen a kéziratos meditációk eleve nem is kerültek be. Számos mű címében nem hordja műfaji megjelölését, s így kimaradhatott, ugyanakkor a meditáció fogalmának korabeli bizonytalan, elmosódó értelmezése, széles körű alkalmazása miatt címükben ezt az elnevezést hordhatják, s így felvételt nyerhettek e sorba nem tartozó vallásos munkák is, ha egyéb fogódzók nem volt.

A vizsgált periódus 50 éve alatt végülis 26 protestáns meditációs művet sikerült összegyűjtenünk, új kiadásokkal együtt 40-et. Ez az összeg ilyen aránylag rövid idő alatt, e korban, különösen egy általunk már nemigen ismert műfaj esetén igen jelentős, műfajtörténetileg és irodalomszociológiailag egyaránt figyelemre méltó.

A műfajon belüli csoportosítást vizsgálva szembeötlő a

zsoltármeditációk dominanciája, a 40 műből 25, vagyis 63 %, az arány jól mutatja e csoport jelentőségét.

Dolgozatunknak helyszüke miatt nem lehet feladata az egyes művek elemzése, a fejlődés és a kölcsönhatások vonalainak részletes feltárása.

Az egész corpusról összefoglalóan elmondhatjuk, hogy viszonylag egységes, homogén izlést képviselve egy homogén irodalmi csoportosulást alkotnak, melynek előbb Genf, majd a navarrai udvar volt a központja. A bézai modell hatása szövegszerűen is kimutatható, de megszabja a meditációk gondolatkörét, formai felépítését is. S nem csupán Béza mintája hat, egymással kölcsönhatásban fejlődnek ezek az elmélkedések. Az azonosságok mellett érdemes megfigyelni a műfaj kereteinek tágulását, a fejlődést, melynek lehetőségét már Bézánál láttuk. Az individualitás, irodalmi tudat széles skáláját leljük fel. La Roche Chandieu műve, melyet 1581-ben irt, s 1583-ban jelent meg Béza kötetében, még inkább a Kálvin-féle kommentárok és Béza közti átmenetet képviseli, száraz teológiai értekezés, jól reprezentálja, hogy az Institutió nevelkedett protestánsoknak, noha Béza meditációi már hatottak, nem ment egyszerre az elszakadás, a szűk keretek közé szorító kálvini puritán irodalomszemlélet meghaladása.

Lassan azonban szubjektív-lírai válik a didaktikus hang, az önvizsgálat egyre konkrétabb formáival találkozunk - a meditáció irodalomká vált a teológusok, később már a laikusok kezén. A Bézánál kezdődő hármasság fejlődési irány Agrippa d'Aubigné, s még inkább Jean de Sponde személyes hangja, feszült művészi prózájában, költői meditációiban teljesedett ki.⁴¹

J e g y z e t e k :

- 1 MTA Kézirattár, jelzet: K 61.
- 2 Báthori művének műfaja vitatott. Szerintünk meditáció, ennek bizonyítását s a mű részletesebb elemzését lásd: Erdei Klára: Ecsedi Báthori István meditációi és európai hátterük. = ItK, 1980. 84. évf. 1. 55-69. 1.
- 3 Jean de Fécamp /vagy Jeannelin/ 1028-1078. Ravenna környékén született, később fécamp-s-i apát.
- 4 Théodore de Bèze: Confession de la foy chrestienne. Genf, 1559.
- 5 Tarcal-tordai református hitvallás, a Tarcalon 1562-ben tartott tiszáninnen-i és Tordán 1563-ben tartott erdélyi zsinatokon elfogadott s ezt követően nemsokára közre is bocsátott vallástétel.
- 6 Jean Delumeau: La civilisation de la Renaissance. Paris, 1967. 167. p.
- 7 Rabelais: Gargantua. chap. 41.
- 8 A meditáció XVI. sz.-i megújulásáról szólva nem feledkezhetünk meg Loyola Ignác Lelki gyakorlatairól, melyek továbbélve főként a jezsuita, de az egész katolikus meditációs irodalomban ugyancsak sok változást, jelentős fejlődést hoztak a műfajon belül. Franciaországban a Béza-féle iskolával egyidőben erre mintegy ellenhatásként igen nagy számú katolikus elmélkedés is születik, ezekkel azonban dolgozatunkban nem foglalkozhatunk.
- 9 Szenci Molnár Albert: Az keresztényi religiora es igaz hitre valo tanitas. Mellyet deakul irt Calvinus János ... Hanovia, 1624. III.3.1.623.
- 10 Kálvin i.m. III.3.8. 630.
- 11 Calvin: Commentaire sur le livre des Pseaumes. Préface. Idézi: Eugénie Droz: L'originale des Chrestiennes Méditations de Bèze. In: Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance. 1955. 239. 1.

- 12 Idézi Jeanneret, Michel: Poésie et tradition biblique, au XVIe siècle. Recherches stylistiques sur les paraphrases des psaumes de Marot à Malherbe. Paris, 1969. 30.
- 13 Calvin, Jean: Aulcuns pseaulmes et cantiques. Paris, 1539. /25., 26., 36., 91., 138. ps./
- 14 Calvin, Jean: Premier sermon sur le Psaume 119, O.C.483. idézi Stauffer, Richard: Les discours à la première personne dans les sermons de Calvin. In: Actes du colloque Calvin. Strasbourg, 1964. 209. 1.
- 15 Calvin, Jean: 111e sermon sur le Deutéronome, O.C.XXVII., 538. idézi Stauffer i.m. 209. 1.
- 16 Idézi Léonard, Émile : Histoire générale du protestantisme. 2. k. Paris, 1961. 152. 1.
- 17 Calvin, Jean: Institutio. 2. 2,15.
- 18 Kálvin esztétikai nézeteivel aránylag gazdag szakirodalom foglalkozik. pl. Olasz Sándor: A kálvini művészetfelfogásról és a magyarországi kisugárzásról. Irod.tört.Dolg. Szeged, 1973. 43-52.; Peter, Rodolphe: Calvin et la traduction des Psaumes de Louis Budé. In: Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses. 42. 1962. 175-192.; Peter, Rodolphe: Rhétorique et prédication selon Calvin. In: Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses. 55. 1975. 249-272. 1.; Wels, P. R.: Calvin, polémiste. Une étude de la rhétorique du réformateur dans ses traités en langue française. Thèse Liverpool Univ. 1969/70.; Wencelius, Leon: L'esthétique de Calvin. Paris, 1937.
- 19 Ps. VI. 7.
- 20 Calvin, Jean: Commentaire du psaume VI. A hetedik verszokról írva. Idézi Eugénie Droz: L'originale des Chrétiennes Méditations de Beze. 247. 1.
- 21 Calvin, Jean: Institution sur l'oraison. IV.
- 22 Vö.: Léonard i.m. 2. k. La sécularisation de la Réforme. La laicisation du protestantisme français.

- 23 Vö. Jeanneret i.m. Les poètes provinciaux. 365-387. 1.
- 24 A "Chrésiennes Méditations" megjelenési éve vitatott. Szövegének újra kiadója, Mario Richter 1582-re teszi a megjelenés évét, míg Eugénie Droz megtalálta 1581-es kiadását.
- 25 Ki lehetett a "nagy és erényes hercegnő"? Mario Richter szerint Jeanne d'Albret, kinek udvarában Béza többször is megfordult, az 1571-es La Rochelle-ben tartott zsinaton is találkoztak. Eugénie Droz szerint Marguerite de France-ról, a szavojai hercegnőről van szó.
- 26 Théodore de Bèze: Chrestiennes Méditations. Genf, 1964. 39.
- 27 Bèze i.m. Mario Richter előszava. 16.
- 28 Beze: Confession de la foy chrestienne. Genf, 1559. 199-202.
- 29 Bèze i.m. 63.
- 30 Les Soliloques, le Manuel, et les Méditations de Saint Augustin. Trad. par le Sieur D.L.C.C. Paris, 1665. 480. 1.
- 31 Bèze i.m. 53.
- 32 Vö. Kohls: Die theologie des Erasmus. 1-2. tom. Basel, 1966. Gebet und Meditation. 141-143. 1.
- 33 Savonarola a XXX/In te domine spreavi/ és az LI./Miserere/ bűnbánó zsoltárokról írta meditációit kivégzése előtt a börtönben. Nagy sikerét számtalan kiadása bizonyítja egész Európában, reformáció és ellenreformáció egyaránt elődjét látta benne. Luther 1524-ben maga adja ki műveit: Meditatio pia et erudita Hieronymi Savonarolae a Papa exusti super Psalmos, Miserere mei Deus et In te Domine speravi. Strasbourg, 1524. De hatott Loyola Ignácra is. Franciaországban a XVI. sz. végén több protestáns és katolikus fordítása, kiadása jelenik meg.
- 34 Vö. Mario Richter: La poetica di Théodore de Bèze e le Chrestiennes Méditations. In: Aevum, 1964. 38., 479-525. 1.

- 35 Béza stilusáról, esztétikai nézeteiről lásd: Jeanneret i.m.; Geisendorf, Paul-F.: Théodore de Bèze. Genf, 1949.; Richter, Mario i.m.
- 36 Beze i.m. 52-53.
- 37 Beze i.m. 54.
- 38 Beze i.m. 54.
- 39 Beze i.m. 58.
- 40 A bibliográfia forrásai: Cioranescu, Alexandre: Bibliographie de la littérature française du XVIe siècle. Paris, 1959.; Cioranescu, Alexandre: Bibliographie de la littérature française du XVIIe siècle. Tom 1-3. Paris, 1965.; Dagens, Jean: Bibliographie chronologique de la littérature de spiritualité et de ses sources /1501-1610/. Paris, 1952.; Arbour, Roméo: L'ère baroque en France. Répertoire chronologique des éditions de textes littéraires. 1585-1615. Tom 1-2. Genf, 1977.; L'imprimerie à La Rochelle. Tom 1-3. Genf, 1960. /Droz, Eugénie: Barthélemy Berton. 1563-1573., Dagens, Louis: Les Haultin. 1571-1623., Droz, Eugénie: La veuve Berton et Jean Portau. 1573-1589./; Chaix, Paul - Dufour, Alain - Hoeckli, Gustave: Les livres imprimés à Genève de 1550 à 1600. Genf, 1966.; Jeanneret, Michel i.m.; Martz, Louis L.: The Poetry of Meditation. Yale Univ. Press. 1962. bibliográfiája.; Cave, Terence C.: Devotional Poetry in France. 1570-1613. Cambridge, 1969. bibliográfiája.; Chester Jones, Leonard: Simon Goulart. 1543-1628. Genf, 1917. bibliográfiája.

Nivel az adatok különböző forrásokból származnak, a címek leírása s főleg a könyvek impresszum-adatai nem elég egységesek, bár törekedtünk erre, de sokszor csak ott sikerült, ahol az eredeti szöveget is ismerjük. Így a címek helyesírásában aszerint lehetnek eltérések, hogy a bibliográfiai forrás mennyire volt betűhiv. Ahol tudtuk, ott feltüntettük az első - vagy első ismert - kiadás helyét, idejét, nyomdászát, kiadóját, a későbbi kiadásoknál csak az évszámot, még ha a kiadók esetleg el is tértek, ha feltehetőleg

ugyanrról a szövegről volt szó.

- 41 Sponde meditációinak részletes elemzését lásd: Ashby, R. G.: A study of Sponde's "Méditations sur les Psaumes". These Univ. of Cambridge, 1971/72.; Erdei Klára i.m. 61-69. l.; Higman, Francis M.: The Meditations of Jean de Sponde: A book for the times. In: Bibliothèque d'Humanisme et de la Renaissance. 1966. 564-582.; Ruchon, François: Jean de Sponde et ses Méditations sur les Pseaumes. In: Bibliothèque d'Humanisme et de la Renaissance, 1951. 295-311. l.

SIMONFFY ZSUZSA

"A halál a forma, az élet a káosz"

Jean de Sponde: Stanzák és szonettek a halálról
(Verselemzés)

